

Janusz Tandecki

średniowieczne rękopisy ze zbiorów toruńskich bibliotek i archiwów

Rękopisy z okresu średniowiecza można spotkać tylko w trzech toruńskich instytucjach: Bibliotece Uniwersyteckiej, Wojewódzkiej Bibliotece Publicznej-Książnicy Kopernikańskiej oraz w Archiwum Państwowym¹. Najstarsze z nich oraz bardziej „uczone” zostały spisane po łacinie, późniejsze zaś częściowo, a niekiedy już całkowicie w językach narodowych – najczęściej w najbardziej nas tu interesującym języku niemieckim, ponadto w niderlandzkim, francuskim, greckim, węgierskim, a nawet perskim (np. papierowy rękopis „Divan Hafiza” ze zbiorem poezji Mohammeda Hafiza Szirazi, powstały około 1513 r.)².

Najwięcej średniowiecznych rękopisów znajduje się w Bibliotece Uniwersyteckiej, w Gabinetce Rękopisów i Starych Druków. Wszystkie trafiły do Torunia po zakończeniu drugiej wojny światowej, przede wszystkim w latach 1945–1947. Umieszczono je w tzw. zbiorach zabezpieczonych, obejmujących najcenniejsze egzemplarze księgozbiorów przejętych po wojnie przez pracowników Biblioteki Uniwersyteckiej z pomieckich bibliotek na Pomorzu Zachodnim i Wschodnim, na Warmii i Mazurach, w niewielkiej liczbie również na Śląsku. Obecnie w skład tych zbiorów wchodzi 770 jednostek inwentarzowych oraz 6 metrów bieżących materiałów wciąż niezinventaryzowanych³. Rękopisy zinwentaryzowane wymienia katalog kartkowy podzielony na następujące działy: Astronomia-astrologia, Filozofia, Gospodarka, Historia, Literatura, Medycyna, Prawo, Przyroda i Religia. Niestety, mimo prac prowadzonych od 1950 r. i ambitnych planów, do dzisiaj nie ukazał się drukiem pełny katalog tych zbiorów; jego publikację w postaci trzech lub czterech tomów (tom pierwszy miał objąć rękopisy średniowieczne) zapowiadała już w 1973 r. ówczesna pracownica działu rękopisów Elwira Wróblewska⁴. Od 2004 r. zespół bibliotekarzy w składzie: dr Andrzej Mycio, dr Wojciech Szramowski i od 2008 r. dr Marta Czyżak na nowo inwentaryzuje wszystkie średniowieczne rękopisy i przygotowuje do druku ich katalog. Zamierzenie to – jak można przypuszczać – w ciągu najbliższych lat zostanie ostatecznie zrealizowane.

¹ W rozważaniach pominięto erygowane w 2001 r. dekretem biskupa toruńskiego Archiwum Akt Dawnych Diecezji Toruńskiej, w którym – zgodnie z uzyskanymi informacjami – nie przechowuje się obecnie (nie licząc nielicznych dokumentów, listów i akt) żadnych innych rękopisów i ksiąg z okresu średniowiecza. Niektóre takie księgi, głównie jednak o charakterze religijnym (np. antyfonarze), mogą być przechowywane jeszcze w archiwach dwóch najstarszych parafii toruńskich: staromiejskiej i nowomiejskiej, jednak brak o nich bezpośrednich informacji w dostępnych katalogach i inwentarzach.

² Biblioteka Główna Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu (dalej: BG UMK), rkps 70; M. Ginter, *Miniatury z Divanu Hafiza ze zbiorów Biblioteki Głównej Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu*, [w:] *Toruńskie studia o sztuce Orientu*, t. 1, Toruń 2004, s. 181–192; W. Szramowski, D. Hafiza, [online], [dostęp 10 III 2008]. Dostępny w World Wide Web: <http://www.bu.umk.pl/cymelia/divan.html>; tam też inna literatura przedmiotu na ten temat.

³ A. Mycio, *Struktura proveniencyjna rękopisów pochodzących z tak zwanych „zbiorów zabezpieczonych” w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu*, *Folia Toruniensia*, t. 9–10: 2009–2010, s. 46.

⁴ E. Wróblewska, *Katalog rękopisów Biblioteki Głównej UMK w aspekcie wydawniczym*, Sprawozdania Towarzystwa Naukowego w Toruniu za 1973 r., t. 27: 1975, s. 64–66.

Dzisiejszą kolekcję siedemdziesięciu jeden średniowiecznych rękopisów (bibliotekarze umieścili w niej księgi powstałe do około 1520 r.) tworzą przede wszystkim dzieła dawnej Państwowej i Uniwersyteckiej Biblioteki w Królewcu (pominięto trzy rękopisy zaginione w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XX w.). Obejmuje ona głównie prace o charakterze religijnym (teksty biblijne, mszały, modlitewniki, komentarze do Pisma Świętego, traktaty filozoficzno-teologiczne), a także prawnicze, historyczne, medyczne, astronomiczne i literackie. Jest wśród nich na przykład powstały w połowie XIV w. pergaminowy, pięknie iluminowany inkunabuł ze statutami zakonu krzyżackiego spisany w języku starofrancuskim i środkowoniemieckim⁵; również pergaminowa, wykonana w drugiej połowie XIV w. kopia pierwszej kroniki ziem pruskich, spisanej w języku niemieckim przez Mikołaja Jeroszina (Nicolaus von Jeroschin)⁶; na odrębną uwagę zasługują też piętnastowieczne tabliczki woskowe z zapisem czynszów płaconych w Królewcu. Wiele pozostałych rękopisów również spisano w języku niemieckim, w całości lub w części⁷. O większości z nich informuje opracowany przez Ralfa G. Päslera katalog niemieckojęzycznych rękopisów dawnej Państwowej i Uniwersyteckiej Biblioteki w Królewcu⁸. Część najstarszych niemieckojęzycznych rękopisów ze zbiorów królewieckich (w tym księgi uznawane dzisiaj za zaginione lub przekazane później do Biblioteki Narodowej w Warszawie) dokładnie opisuje opublikowany w internecie *Marburger Repertorium, Deutschsprachige Handschriften des 13. und 14. Jahrhunderts* (sygn. Rps 3/I, 5/I, 6/I, 7/II, 10/I, 23/III, 28/III, 37/III, 44/IV, 50/IV, 54/III, 64/III, 68/V, 76/V, 83/I, 144/IV, 251/III)⁹. Z kolei wśród rękopisów z innych ośrodków miejskich, głównie łacińskich, uwagę przyciągają m.in. dwa kodeksy z dawnej biblioteki kościoła Najświętszej Marii Panny w Stargardzie Szczecińskim (Jacobus de Voragine, *Aurea legenda sanctorum*, oraz Nowy Testament)¹⁰, a także modlitewnik biskupa chełmińskiego Wicbolda Dobilsteina ze zbiorów dawnej biblioteki gimnazjalnej w Chojnicach¹¹.

Najstarsze średniowieczne rękopisy przechowywane w Wojewódzkiej Bibliotece Publicznej – Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu pochodzą z XIV w. Według informacji uzyskanych w lutym 2010 r. od mgr Krystyny Wyszomirskiej, kierowniczki Działu Zbiorów Specjalnych, w zbiorach tej biblioteki zachowało się w sumie dziewiętnaście średniowiecznych rękopisów (do 1500 r.), spisanych po łacinie, niemiecku i w języku greckim¹². Są to głównie pergaminowe kodeksy wykonane przez miejscowych franciszkanów, m.in. kalendarze, modlitewniki i żywoty świę-

⁵ BG UMK, rkps 5/I; A. Mycio, *Statuty zakonu krzyżackiego*, [online], [dostęp 28 V 2012]. Dostępny w World Wide Web: <http://www.bu.umk.pl/cymelia/statuty.html>; pobrano 2010–02–03.

⁶ BG UMK, rkps 54; A. Mycio, M. Jeroszin, *Kronika ziemi pruskiej*, [online], [dostęp 28 V 2012]. Dostępny w World Wide Web: <http://www.bu.umk.pl/cymelia/jeroschin.html>.

⁷ BG UMK, rkps 2/I, 3/I, 6/I, 7/II, 10/I, 11/I, 12/II, 20/II, 23/III, 37/III, 40/IV, 44/III, 46/III, 50/IV, 54/III, 64/III, 68/V, 76/V, 78/II, 82/I, 84/I, 144/IV, 251b/V, 3556/III. Por. np. M. Cz[yzak], *Prosa-Apokalypse, zwana Apokalipsą Królewską*, [w:] *Fundacje artystyczne na terenie państwa krzyżackiego w Prusach. Katalog wystawy w Muzeum Zamkowym w Malborku 25 czerwca–12 września 2010 roku*, t. 1, red. B. Pospieszna, Malbork 2010, s. 13–14.

⁸ *Katalog der mittelalterlichen deutschsprachigen Handschriften der ehemaligen Staats- und Universitätsbibliothek Königsberg*, bearb. R. Päsler, hrsg. v. U. Meves, München 2000, s. 49 i n.

⁹ *Marburger Repertorium, Deutschsprachige Handschriften des 13. und 14. Jahrhunderts* (dalej: MR), [online], [dostęp 10 III 2008]. Dostępny w World Wide Web: <http://www.mr1314.de/13955,13958,4060,4061,2579,4063,4064,4065,4067,4068,4069,4070,2871,2870,13993,13944,2838>; pobrano dnia 2010–01–29.

¹⁰ BG UMK, rkps 59/III, 157/IV; A. Mycio, *Struktura*, s. 51 i n.

¹¹ BG UMK, rkps 100/I.

¹² Ten ostatni rękopis ostatnio został datowany na XVI w., zob. S. Wyszomirski, *O toruńskim rękopisie Scholiorów Hermiasza z Aleksandrii do Fajdrosa Platona*, [w:] *Sapere Aude. Księga pamiątkowa ofia-*

tych. Za najcenniejszy w zbiorach Książnicy uchodzi – zachowany w spuściźnie dawnego Toruńskiego Gimnazjum Akademickiego – spisany po łacinie gotycką antyką pergaminowy rękopis z drugiej połowy XV stulecia z renesansowym listem i poematem Naldiusa Florentczyka o bibliotece króla węgierskiego Macieja Korwina, pochodzący z księgozbioru tegoż władcy. Kilka jego stron iluminował Attavante degi Attavani, miniaturzysta z Florencji (herb królewski, symboliczne przedstawienie cnót Macieja Korwina i in.)¹³. Z XV w. przetrwały tu również dwa papierowe rękopisy proveniencji włoskiej, zawierające „Satyry” Juwenalisa oraz „Memorabilia” Ksenofonta¹⁴.

Wśród średniowiecznych rękopisów niemieckojęzycznych ze zbiorów dawnej biblioteki gimnazjalnej przechowywanych obecnie w Książnicy na szczególną uwagę zasługuje datowane na XIV stulecie, spisane na papierze, tłumaczenie Biblii¹⁵ oraz datowany na przełom XIV/XV wieku papierowy kodeks prawny, zawierający m.in. wyroki sądu w Magdeburgu, różne formuły prawne (*Judeneid*, *Achtsformel*), fragmenty prawa miśnieńskiego dotyczące Żydów¹⁶. Z wieku XV zachował się w jej zasobie również kodeks prawa chełmińskiego (*Excerpta aus dem Colmischen Rechte*)¹⁷. Niektóre ze średniowiecznych ksiąg niemieckojęzycznych ze zbiorów tej biblioteki zostały ostatnio również opisane przez Ralfa G.Päslera¹⁸, a także skatalogowane na stronie internetowej, we wspomnianym już *Marburger Repertorium*¹⁹ oraz na stronie Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften²⁰.

Spora liczba średniowiecznych ksiąg, spisywanych po łacinie lub niemiecku (niekiedy w obydwu tych językach) i wytworzonych w kancelariach Starego i Nowego Miasta Torunia, jest przechowywana również w zasobie Archiwum Państwowego w Toruniu. Wśród nich do rękopisów o charakterze najbardziej zbliżonym do egzemplarzy bibliotecznych można zaliczyć spisaną w języku niemieckim księgę oznaczoną w XIX w. sygnaturą Katalog II VIII 2, a zatytułowaną „Magdeburgisches Rechts-Fragebuch”. Wolumen ma wymiary 22 x 32,5 cm i składa się ze 132 kart papierowych (niektóre z nich mają znaki wodne). Wszystkie karty z pierwotnym tekstem źródła (k. 2–123) mają zaznaczone marginesy. Część z nich dodatkowo ma otwory po szpilkach lub cyrkułu używanych do liniowania stron. Oprawę książki stanowią dwie deseczki obciążone tłoczoną w geometryczne wzory, brązową skórą, wzmocnioną mosiężnymi guzami – pięcioma na górnej i pięcioma na dolnej okładce. Okładki są ponadto wyposażone w dwa zapięcia umocowane na skórzanych paskach.

Rękopis ten rozpoczyna się swego rodzaju spisem treści, czyli rejestrem pytań prawnych oczekujących odpowiedzi. Dalej wypisano teksty konkretnych rozstrzygnięć prawnych, rozmieszczone w trzech księgach tzw. zapytań magdeburskich:

rowana prof. dr hab. Marianowi Szarmachowi z okazji 65 rocznicy urodzin, red. I. Mikołajczyk, Toruń 2004.

¹³ Więcej na ten temat wraz z tłumaczeniem 4 ksiąg tego dzieła na język polski zob. M. Lewandowska, *Naldiusa Florentczyka renesansowy poemat o bibliotece*, Folia Toruniensia, t. 2–3, 2002, s. 89–127.

¹⁴ Por. też *Zbiory rękopisów w bibliotekach i muzeach w Polsce*, oprac. D. Kamolowa, t. Sieniatycka, Warszawa 2003, s. 336–341.

¹⁵ Wojewódzka Biblioteka Publiczna – Książnica Kopernikańska w Toruniu (dalej: WBP-KK), rkps 98.

¹⁶ WBP-KK, rkps 30.

¹⁷ WBP-KK, rkps 29.

¹⁸ R. G. Päsler, *Deutschsprachige Sachliteratur im Preußenland bis 1500. Untersuchungen zu ihrer Überlieferung* (Aus Archiven, Bibliotheken und Museen Mittel- und Osteuropas 2), Köln–Weimar–Wien 2003, s. 186–189.

¹⁹ MR, [online], [dostęp 28 V 2012]. Dostępny w World Wide Web: http://www.mr1314.de/13778_13832.

²⁰ MR, [online], [dostęp 28 V 2012]. Dostępny w World Wide Web: http://www.bbaw.de/forschung/dtm/HSA/Thorn_7003438260000.html, [7003438330000.html](http://www.bbaw.de/forschung/dtm/HSA/Thorn_7003438330000.html), [7003438340000.html](http://www.bbaw.de/forschung/dtm/HSA/Thorn_7003438340000.html).

pierwszej (245 pouczeń), drugiej (35 odpowiedzi) i szóstej (95 pytań). Wszystkie nagłówki otwierające poszczególne części wolumenu, ich numery oraz inicjały rozpoczynające każdy rozdział (*capitel*), a także niektóre ważniejsze stwierdzenia pouczeń wpisano inkaustem czerwonym, pozostały tekst kolorem czarnym. Ta część rękopisu została wykonana jedną ręką. Na pozostałych wolnych stronach wolumenu dopisano w drugiej połowie XV w. – już inną ręką – postanowienia wólkierza krajowego z 1420 r. (zatytułowanego „Regiment und wilkoer unsers herren homeister”), rozporządzenie wielkiego mistrza Konrada Zoellnera z 1388 r. (błędnie datowane na 1488 r.) oraz rozporządzenie stanów pruskich z 1418 r. dotyczące starych i nowych pieniędzy. Jak wskazują liczne noty marginalne, z księgi tej – szczególnie z pouczeń prawnych – korzystano w kancelarii toruńskiej również w wiekach późniejszych.

W wieku XIX ustalono, że wolumen został zszyty i oprawiony jeszcze przed dokonaniem w nim pierwszych wpisów, a tekst powstał około 1400 r. Jego twórcą mógł być pisarz miejski Walter, syn Ekharda z Bolesławca, występujący na urzędzie już od 1377 r. (do 1402 r.), znany przede wszystkim jako autor kompilacji prawa miejskiego, tzw. „IX Bücher Magdeburger Rechtes”²¹. Ostatnio rękopis ten został opisany przez Ralfa G. Päslera²² i skatalogowany w internetowej Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften²³.

Pozostałe średniowieczne rękopisy zachowane w zasobie Archiwum Toruńskiego powstały jako efekt działalności kancelarii i poszczególnych urzędów miejskich, i mają charakter typowo urzędowy. Spisywano je na pergaminie lub papierze, początkowo po łacinie, później przede wszystkim w języku niemieckim. Wśród nich można wyróżnić najstarszą serię ksiąg czynszowych, w których spisywano m.in. nazwiska poszczególnych mieszczan lub instytucji oraz sumę zobowiązań płaconych przez nich na rzecz miasta (najstarsze rękopisy tego typu obejmują wpisy od 1318 r.)²⁴. W grupie rękopisów powstałych w związku z poborem różnych podatków państwowych i miejskich zwracają uwagę księgi szosu – podatku nadzwyczajnego nakładanego przez radę lub władze państwowe (najstarszy taki wolumen pochodzi z 1394 r.)²⁵, księgi szarwarków, cła funtowego i palowego, księgi i rachunki wojenne, rachunki urzędów miejskich i kościołów itp.²⁶ Warto dodać, że Toruń, podobnie jak większość pozostałych pruskich miast hanzeatyckich (Elbląg, Gdańsk, Chełmno, Braniewo), często musiał partycypować w kosztach wystawienia zbrojnych na różne akcje wojenne podejmowane przez władze państwowe. Jedną z nich była zorganizowana w 1398 r. przez zakon krzyżacki wyprawa na wyspę Gotlandię. Do dzisiaj przetrwały dwa rękopisy informujące o tego typu obciążeniach miasta. Pierwszy z nich, opatrzony w XIX wieku tytułem jako „Stammrolle der Thorner Bürgerschaft (Wepener, Reislute, ihre Bewaffung, conf. Wachstafeln)”, zawiera m.in.

²¹ [C]. G. Homeyer, *Die deutsche Rechtsbücher des Mittelalters und ihre Handschriften*, Weimar 1931/1934, s. 34, 246–247; J. Tandecki, *Średniowieczne księgi wielkich miast pruskich jako źródła historyczne i zabytki kultury mieszczańskiej (organizacja władz, zachowane archiwalia, działalność kancelarii)*, Warszawa–Toruń 1990, s. 167–168.

²² R. G. Päsler, *Deutschsprachige*, s. 186–189.

²³ MR, [online], [dostęp 28 V 2012]. Dostępny w World Wide Web: http://www.bbaw.de/forschung/dtm/HSA/Thorn_7003438260000.html, [7003438330000.html](http://www.bbaw.de/forschung/dtm/HSA/Thorn_7003438330000.html), [7003438340000.html](http://www.bbaw.de/forschung/dtm/HSA/Thorn_7003438340000.html).

²⁴ Archiwum Państwowe w Toruniu (dalej: AP Toruń), Katalog II, III, 61, 62, 72, 73 i in.

²⁵ AP Toruń, Katalog II, III, 69, 70 i in. Zob. *Księgi szosu i wykazy obciążeń mieszkańców Starego Miasta Torunia z lat 1394–1435 [Schoßbücher und Lastenverzeichnisse der Einwohner der Altstadt Thorn von 1394–1435]*, wyd. K. Mikulski, J. Tandecki, A. Czacharowski, Toruń 2002.

²⁶ AP Toruń, Katalog II, III, 74; III, 64, 65; IV, 1, 2, XVI, 8; XVI, 3, 5–7, 9–11, 13–14 i in. Por. też *Księga kamlarii miasta Torunia 1453–1495 [Kämmereibuch der Stadt Thorn von 1453 bis 1495]*, wyd. K. Kopiński, K. Mikulski, J. Tandecki, Toruń 2007.

wykazy mieszczan – indywidualnie lub w ramach korporacji zawodowych – zobowiązanych do dostarczenia zbrojnych na wyprawę na Gotlandię oraz spis właścicieli domów w Starym Mieście Torunia zobowiązanych do służby wojskowej z około 1401 r.²⁷ Drugi, określony już w Archiwum Toruńskim jako „Kostenrechnungen von den Kriegszuge (hansischen) nach Gothland”, podaje ogólne rozliczenia kosztów wyprawy na Gotlandię w 1398 r.²⁸ Uzupełnieniem tych przekazów są spisy członków cechów Starego Miasta Torunia zobowiązanych do świadczeń wojskowych z około 1401 r.²⁹ oraz – dotyczący już innych wydarzeń wojennych – wykaz wydatków miasta poniesionych w 1409 r. przy zdobywaniu Złotorii i Bobrownik³⁰. Zobowiązania militarne władz Torunia i podległych im urzędów ilustruje też kilka ksiąg rachunkowych z okresu wojny trzynastoletniej z zakonem krzyżackim (1454–1466), często łączonych z tzw. Archiwum Ziem Pruskich, w rzeczywistości wytworzonych w kancelarii toruńskiej i przechowywanych w Archiwum w Toruniu. Archiwalia te – najogólniej mówiąc – zawierają rozliczenia wpływów i wydatków miasta Torunia i stanów pruskich na prowadzenie działań w tej wojnie³¹.

Odrębną grupę toruńskich ksiąg miejskich tworzą niemieckojęzyczne papierowe rękopisy powstałe w następstwie członkostwa Starego Miasta Torunia w Hanzie oraz uczestnictwa jego przedstawicieli w zjazdach tej organizacji i w życiu stanowym Prus, zawierające recesy ze zjazdów hanzeatyckich oraz zgromadzeń stanów i miast pruskich. Jak wiele innych archiwaliów toruńskich, również materiały obejmujące recesy do 1454 r. zostały w wieku XIX na nowo pozszywane i oprawione w karton oraz oznaczone – aktualnymi do dzisiaj – sygnaturami³².

Specyficzną serię ksiąg toruńskich tworzą rękopisy powstałe w wyniku działalności rajców opiekujących się w imieniu rady majątkiem ruchomym i nieruchomym sierot po obywatelach miasta, nieposiadających innych krewnych lub opiekunów. W Archiwum Toruńskim znajdują się oryginalne księgi papierowe z wpisami po łacinie i niemiecku, połączone w XIX w. po dwie w dwóch tomach. Każda z czterech ksiąg jest oprawiona w jasną pergaminową okładkę. Oprawy te, jak na to wskazują fragmenty dawnych tytułów oraz ślady zapieczęć, wcześniej chroniły jakieś inne rękopisy. Wpisy w tych księgach mają w większości charakter dość jednorodny, dotyczą pożyczania lub przekazania w użytkowanie pieniędzy lub innego sierocego majątku konkretnej osobie³³.

Najciekawszą grupę średniowiecznych rękopisów w zasobie Archiwum Toruńskiego stanowią księgi ławnicze Starego i Nowego Miasta Torunia. Z interesujące-

---

²⁷ AP Toruń, Katalog II, IV, 2; źródło to częściowo opublikowała K. Ciesielska, *Wykazy mieszczan toruńskich zobowiązanych do udziału w wyprawach krzyżackich na Gotlandię w latach 1398–1408*, *Zapiski Historyczne* (dalej: ZH), t. 32: 1967, z. 4, s. 79–98, a brakującą część wydano jako *Wykaz właścicieli domów kupieckich w Starym Mieście Torunia zobowiązanych do służby wojskowej z około 1401 r.*, [w:] *Księgi szosu*, s. 121–134.

²⁸ AP Toruń, Katalog II, IV, 1.

²⁹ AP Toruń, Katalog I, 1079, 1080, 1081; źródła te wydano jako *Wykazy członków cechów Starego Miasta Torunia zobowiązanych do świadczeń wojskowych z około 1401 roku*, [w:] *Księgi szosu...*, s. 135–167.

³⁰ I. Janosz-Biskupowa, *Materiały dotyczące udziału Torunia w wyprawie krzyżackiej na ziemię dobrzyńską w r. 1409*, ZH, t. 25: 1960, z. 2, s. 83–101.

³¹ AP Toruń, Katalog II, IV, 3, 4, 5; Katalog II XVI 12b, 15, 16, 17, 18. Część z nich została wydana drukiem, np. *Księga Theudenkusa*, wyd. L. Koczy, Toruń 1937; *Księga długów miasta Torunia z okresu wojny trzynastoletniej*, wyd. K. Ciesielska, I. Janosz-Biskupowa, Toruń 1964; *Księga żołdu Związku Pruskiego z okresu wojny trzynastoletniej 1454–1466*, wyd. A. Czacharowski, Toruń 1969.

³² AP Toruń, Katalog II, VII, 1, 2, 3, 5.

³³ AP Toruń, Katalog II, III, 66, 67; druk: *Księgi małoletnich z lat 1376–1429 [Mündelbücher aus den Jahren 1376–1429]*, wyd. K. Mikulski, J. Tandecki, Toruń 2002, tam też dokładny ich opis.

go nas okresu przetrwały cztery niemieckojęzyczne wolumeny ze Starego Miasta i jeden z Nowego Miasta Torunia. Ponieważ trzy najstarsze księgi staromiejskie i rękopis nowomiejski zostały wydane drukiem, zrezygnowano tu z szerszego ich opisu (wszystkie są księgami pergaminowymi, niektóre mają oryginalne oprawy) i przedstawienia ich zawartości treściowej. Ogólnie rzecz biorąc, zawierają one przede wszystkim różnego rodzaju informacje o kupnie i sprzedaży nieruchomości, spłatach i podziałach majątkowych, długach i wierzytelnościach, opiece nad majątkiem małoletnich i wdów, stosunkach i związkach rodzinnych, kupnie czynszów i rent, niektórych sprawach kryminalnych itp. Zapiski prowadzono z reguły sukcesywnie, w porządku chronologicznym, na podstawie notatek sporządzanych w manuałach lub na luźnych kartach³⁴. W Archiwum Toruńskim jest również przechowywana papierowa księga w oprawie z desek obciążonych skórą cielącą i z widocznymi śladami po guzach, zawierająca niemieckojęzyczne wpisy dokumentujące działalność sądu przedmiejskiego Chełmna z lat 1480–1559³⁵.

Omawiając najważniejsze rękopisy z zasobu Archiwum w Toruniu należy przynajmniej wspomnieć o przechowywanych tu stu dwudziestu ośmiu tabliczkach woskowych, zapisanych, przede wszystkim w języku niemieckim w kancelarii Starego i Nowego Miasta Torunia. Początkowo tworzyły one – umieszczone w drewnianych, niekiedy zdobionych okładkach – poliptyki (niektóre były prowadzone równolegle w tym samym okresie), składające się z kilkunastu lub kilkudziesięciu deseczek z drewna lipy, jabłoni lub innych drzew owocowych, połączonych ze sobą wiązaniami z rzemieni i oprawionych dodatkowo na grzbiecie paskami pergaminu lub skóry. Po wyjściu z użycia kodeksy te przeważnie niszczały, rozpadając się w miarę upływu czasu w mniejsze części. W XIX wieku stanowiły już zbiór wymieszanych ze sobą luźnych wiązek i pojedynczych deseczek. Ich pierwotny układ próbowali nie do końca udanie odtworzyć najpierw Georg Bender (w 1879 r.), a następnie ich wydawcy Karol Górski i Witold Szczuczko; najpełniej i jak się wydaje najlepiej uczynił to dopiero Tomasz Jasiński³⁶. Na tabliczkach zapisywano przede wszystkim czystsze płacone obu miastom przez mieszczan, z urzędzeń targowych oraz z terenu patrymonium. Notowano również przyjęcia do prawa miejskiego, wykazy zbrojnych wysyłanych na wyprawy wojenne, inwentarze zbrojowni miejskiej i pomieszczeń ratusza, wykazy broni będącej własnością miasta itp. Niektóre tabliczki służyły jako notatniki, w których zapisywano protokoły z posiedzeń rady Nowego Miasta oraz inne, bardzo różne sprawy³⁷.

Przedstawione informacje można podsumować ogólnym stwierdzeniem, że nie wszystkie średniowieczne rękopisy z zbiorów toruńskich bibliotek naukowych i ar-

³⁴ AP Toruń, Katalog II, IX, 1, 2, 3, 4, 52; druk: *Liber scabinorum Veteris Civitatis Thorunensis (1363–1428)*, wyd. K. Kaczmarczyk, Toruń 1936; *Księga ławnicza Starego Miasta Torunia (1428–1456)*, wyd. K. Ciesielska, J. Tandecki, cz. 1 (1428–1443), Toruń 1992; cz. 2 (1444–1456), Toruń 1993; *Księga ławnicza Starego Miasta Torunia (1456–1479)*, wyd. K. Kopiński, J. Tandecki, Toruń 2007; *Księga ławnicza Nowego Miasta Torunia (1387–1450)*, wyd. K. Ciesielska, Warszawa–Poznań 1973. Więcej na temat średniowiecznych ksiąg Starego Miasta Torunia zob. J. Tandecki, *Średniowieczne*, s. 143–170.

³⁵ AP Toruń, Akta miasta Chełmna, sygn. 1; druk: *Księga ławnicza sądu przedmiejskiego Chełmna 1480–1559 (1567)*, wyd. Z. H. Nowak, J. Tandecki, Warszawa–Poznań–Toruń 1990.

³⁶ Zob. *Tabliczki woskowe miasta Torunia, ok. 1350–I poł. XVI w.*, wyd. K. Górski, W. Szczuczko, Warszawa–Poznań–Toruń 1980, s. XIII i n.; T. Jasiński, *Tabliczki woskowe w kancelariach miast Pomorza Nadwiślańskiego*, Poznań 1991, s. 70 i n.

³⁷ T. Jasiński, *Tabliczki*, s. 159 i n. Zrezygnowano tu z przedstawiania średniowiecznych rękopisów zachowanych w zespołach akt toruńskich cechów, więcej na ten temat zob. J. Tandecki, *Kancelarie toruńskich korporacji rzemieślniczych w okresie staropolskim*, Warszawa–Poznań–Toruń 1987, s. 43–44.

chiwów – w tym najbardziej nas interesujące niemieckojęzyczne – są dzisiaj do końca rozpoznane i poprawnie zinwentaryzowane. Nadal – jak w Archiwum Toruńskim – w użyciu są inwentarze powstałe jeszcze w XIX wieku lub – jak w bibliotekach – niewiele młodsze karty katalogowe niektórych kodeksów.

Summary

Medieval manuscripts from the collections of Toruń's libraries and archives

The highest number of typical library medieval manuscripts may be found in the collections of the University Library in Toruń. All the manuscripts were brought there after the end of WW II, mostly in the years 1945–1947, and were placed among the so-called “protected collections”. Currently the collection consists of 770 inventory units and 6 linear metres of uncatalogued material. Today's collection of 71 medieval manuscripts of NCU library constitute mainly old collections of the State and University Library in Königsberg. They comprise religious works, legal works, and historical, medical and astronomical texts.

Another library which stores medieval manuscripts is Copernicus Voivodeship Public Library in Toruń. Its collections consists of 19 manuscripts (e.g. calendars, prayer books, the lives of the saints) from the period until 1500, written in Latin, German and Greek.

A considerable number of medieval official books generated in the office files of the Old and the New Towns of Toruń are kept in the State Archive in Toruń. The collection includes also manuscripts similar to those found in the library.

Zusammenfassung

Mittelalterliche Handschriften aus den Beständen der Thorner Bibliotheken und Archive

Die größte Anzahl typischer mittelalterlicher Bibliothekshandschriften wird in den Beständen der Universitätsbibliothek in Toruń (Thorn) aufbewahrt. Sie alle kamen nach Ende des Zweiten Weltkriegs dorthin, vor allem in den Jahren 1945–1947, als sie in der Bibliothek den sog. „sichergestellten Beständen“ zugeordnet wurden. Heute gehören 770 Inventareinheiten sowie 6 laufende Meter nicht inventarisierter Materialien zu diesen Beständen. Die heutige Sammlung von 71 mittelalterlichen Handschriften der Bibliothek der Nikolaus-Kopernikus-Universität besteht vor allem aus den früheren Beständen der Staats- und Universitätsbibliothek zu Königsberg. Sie umfassen religiöse und juristische Werke sowie geschichtliche, medizinische und astronomische Texte.

Eine weitere Thorner Bibliothek, in der mittelalterliche Handschriften aufbewahrt werden, ist die Öffentliche Woiwodschaftsbibliothek – Kopernikus-Bücherei in Toruń. In ihren Beständen sind insgesamt 19 Handschriften (u.a. Kalender, Gebetbücher, Hagiographien) aus dieser Zeit (bis 1500) erhalten geblieben, die in lateinischer, deutscher und griechischer Sprache geschrieben sind.

Eine beträchtliche Anzahl mittelalterlicher Amtsbücher, die in der Thorner Altstadt und Neustadt erstellt worden waren, wird ebenfalls in den Beständen des Staatsarchivs in Toruń aufbewahrt. Darunter sind auch Handschriften von bibliotheksähnlichem Charakter.